

I TOURNIER STVORI ISTOČNU PRUSKU: GEOGRAFSKI IMAGINARIJ U *KRALJU JOHÂ*¹

*S užitkom ona vidje Poljsku,
Istu onakvu kao pri stvaranju,
Grubu, glupu i neobrazovanu,
Starosta, Židov, kmet, palatin pijani,
Sva flora što življaše bez srama!*²

U eseju „Povijest i zemljopis“, u *Ogledalu ideja*, Michel Tournier kaže da postoje povijesni romani i zemljopisni romani. Povijesni roman, omiljeni rod Waltera Scotta i Alexandrea Dumasa, često je pesimističan, „jer preuzima svoje mračne boje od zloće i okrutnosti vladodržaca“, dok je zemljopisna inspiracija „u osnovi optimistička, nastala iz ljubavi prema rodnom kraju, u svojoj sjedilačkoj verziji [kao Jean Giono i Provansa] i istraživačke strasti, u svojoj putničkoj verziji [koju ilustrira egzotika Pierrea Lotija]“ (MI, 87).³ Esej završava citatom „slavnog“ Angelusa Choiselusa:⁴ „Bog crta obrise geografije, a Đavo krvavim slovima piše povijest“ (89).

Kralj johâ nedvojbeno je roman napisan „krvavim slovima“. Smješten u jedno od najkrvavijih razdoblja povijesti, taj roman kupa se u *Blut* nacizma, u krvi koju je prolio sukob dvaju Titana, Njemačke i Sovjetskog Saveza. To je bez sumnje najpovjesniji Tournierov roman, koji pazeći strogo na vremensku točnost, opisuje jedan povijesni događaj: rat i sve strahote Trećeg Reicha.

No, već na početku *Kralja johâ* primjećujemo jednu prostornu, bezvremensku stranu. Prvi odlomak romana prenosi nas u „tamu vremena“ („la nuit des temps“), *in illo tempore*, u „magični sjaj početaka“,⁵ u mitsko vrijeme ljudoždera i vila:

3. siječnja 1938. *Ti si ljudožder, govorila mi je ponekad Rachel. Ljudožder? Znači li to vilinsko čudovište koje izranja iz tame vremena? Da, ja zaista vjerujem u svoju vilinsku narav [...]. Vjerujem također da potječem iz tame vremena. [...] A ja sam bio tu već prije tisuću godina, prije sto tisuća godina. Kad je Zemlja još bila plamena kugla koja se okreće na nebu od helija, moja je duša održavala njezin plamen, moja ju je duša okretala.* (RA, 13)⁶

¹ Jonathan F. Krell: *Et Tournier créa la Prusse Orientale: l'imaginaire géographique dans Le Roi des Aulnes*; zbornik *Relire Tournier: actes du Colloque international Michel Tournier, Saint-Etienne, 1998*; str. 35–42.

² Pjesma koju je 1771. godine za Voltairea napisao pruski kralj Friedrich Veliki (1740–86).

³ MI – *Le Miroir des idées (Ogledalo ideja)*.

⁴ Naravno, sâm Tournier: anđeo iz Choisela.

⁵ M. Eliade *Aspects du mythe*, Paris, Idées-NRF, Gallimard, 1963, str. 35.

⁶ RA – *Le Roi des Aulnes (Kralj johâ)*.

Autor tako odvrća čitaoca od historijskog vremena koje je tako jasno odredio datumom u kurzivu na početku odlomka. Jer historicizam, kako nas podsjeća Gilbert Durand, „posve obezvrjeđuje imaginarno, simboličku misao, zaključivanje po sličnosti, dakle metaforu“.⁷ A upravo poetski registar simbola, „dijabola“ (RA, 473) i metafore ljudoždera, više nego historijski događaji, čini veličinu tog romana, i on će tkati zaplet i odlučiti o Tiffaugesovoj sudbini.

„Lijevi zapisi Abela Tiffaugesa“,⁸ iako svi imaju precizan datum, gube svoju historičnost zbog bulažnjenja junaka, koji osjeća potrebu da nas upozori: „Zovem se Abel Tiffauges [...] i nisam lud“ (RA, 15).⁹ Njegove ponekad egzaltirane riječi upućuju na jedan prostorni smjer, lijevi, koji je, kako ovdje i na drugim mjestima objašnjava Tournier, strana nomada (nasuprot sjedilačkom čovjeku), komunizma (nasuprot fašizmu), okoline (nasuprot nasljeđu) i na kraju geografskog prostora (nasuprot historijskom vremenu). Abelova sudbina tijesno je povezana s geografijom Istočne Europe, na zemljopisnoj karti smještene desno, ali lijevo u Tiffaugesovom svijetu, kojim vladaju simboli, kao što se vidi iz sljedećeg razgovora s Kommandeurom Kaltenborna:

Vi, naravno, znate da se u heraldičkom rječniku desna strana naziva lijevom, a lijeva desnom? Tiffauges potvrdi. Prvi put je čuo za to heraldičko pravilo, ali bilo je tako u skladu sa zamjenom mjesta desno-lijevo, koju je redovito nalazio kad su simboli vodili igru, da mu se odmah učinilo dobro poznatim (RA, 475).

Prije nego što počnem analizirati Tournierove opise Istočne Pruske da bih pokazao kako se uklapaju u francusku tradiciju, htio bih istaknuti značenje geografije u *Kralju johâ*, prvo izdvajajući nekoliko geografskih metafora, a zatim proučavajući pejzaž Istočne Pruske kakav nam prikazuje Tournier.

U nekoliko navrata ljudsko tijelo postaje geografska karta. Prvi primjer je onaj vampirski prizor u školi kad Abel naleti na Pelsenairea, koji je ozlijedio koljeno. Pelsenaire natjera Abela da mu očisti ranu jezikom, što ovaj učini, ali se ubrzo onesvijesti u svojevrsnoj ekstazi izazvanoj prekomjernim užitkom. Opčinjen je oblikom rane, koja je nalik reljefnoj karti: „Rana iz koje je i dalje tekla krv rasprostirala mi je pred očima svoju ćudljivu geografiju, s natečenim mesom, bjelkastim uzdignućima oderane kože i prema unutra okrenutim usnama“ (RA, 31). To povezivanje geografije i krvavog nasilja kao da proturječi blagom aspektu geografije koji smo vidjeli u *Ogledalu ideja*, gdje je Bog onaj koji „crta obrise geografije“. No, prihvatimo li mišljenje Michela Foucaulta, geografija je prirodno povezana s vojnom strategijom, a to znači i s moći i nasiljem. Geografija postaje geopolitika, traženje kontrole nad teritorijima.¹⁰ I doista, Pelsenairea – s fizičkim obilježjima arijevske tipa – i Abela, s njegovim „tamnopotim licem na kojemu je bilo nečeg arapskog i ciganskog“ (RA, 25), po-

⁷ G. Durand, *L'Imaginaire: Essai sur les sciences et la philosophie de l'image*, Paris, Hatier, 1994, str. 9.

⁸ U izvorniku „Les écrits sinistres“, što bi se s obzirom na višeznačnost riječi „sinistre“ moglo prevesti i kao „Zlokobni zapisi“, a možda i „zlosretni“ ili „ljevoručni“. O izboru naslova *Kralj johâ*, o odlukama koje prevodilac mora donijeti i dilemama koje ga pritom muče bit će riječ u drugom tekstu. (*Prim. prev.*)

⁹ Kurziv u tekstu.

¹⁰ Michel Foucault, „Questions of geography“, u: *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–77*, ur. Colin Gordon, NY Pantheon, 1980, str. 77.

vezuju odnosi sile, odnosi gospodara i roba. Abel se divi „tjelesnoj snazi“ plavokosog Pel-senairea i njegovim „prekrasnim, čavlima potkovanim cokulama“ (RA, 25), mračnoj najavi nacističke vojničke opreme, koja će zavesti njemačku mladež.

Najveća okrutnost koncentracionih logora pokazuje se u *Kralju johâ* jednom geografskom metaforom: mali Efrajim govori Abelu o logorima, i on postaje svjestan uloge koju je igrao u ratnim zločinima. Nacistička Njemačka bila je maligna inverzija one pruske zemlje koju je toliko volio:

Tiffauges je napeto slušao, svim svojim bićem, jer je vidio kako se pred njim diže jedan svijet koji je zastrašujuće vjerno odražavao njegov svijet, obrćući pritom sve njegove znakove.

(...) Mreža koncentracionih logora tvorila je jedan podzemni svijet bez ikakvih veza – osim slučajnih – s površinskim svijetom živih. (...) Pod zemljom se rasprostirala jedna geografska karta pakla s gotovo tisuću sela, zaselaka, mjesta (...). Schirmeck, Natzviller, Dachau, Neuengamme, Bergen-Belsen, Buchenwald, Oranienburg, Theresienstadt, Mauthausen, Stutthof, Lodz, Ravensbrück... Ta imena označavala su za Efrajima dobro poznate orijentacijske točke u toj zemlji sjena, jedinju koju je upoznao. Ali nijedno nije blistalo tako mračnim sjajem kao ime Oswiecima, trideset kilometara jugoistočno od Katowica, u Poljskoj, mjesta koje su Nijemci zvali Auschwitz. Bio je to Anus Mundi, velika metropola gnusobe, patnje i smrti (RA, 553–54).

Čak i pojam „Kanade“, simbola sreće za Tiffaugesa, i ime koje daje šumskoj kolibi u koju se sklanja kad si može dopustiti da napusti logor, ima svoju malignu inverziju u Auschwitzu. Tamo Kanada znači „riznicu“ (RA, 556), spremište u kojemu se čuvaju dragulji i ostale vrijedne stvari oduzete zatvorenicima.

Doslovno, geografija znači „pisanje Zemlje“, i uobičajena je definicija za nju „znanost koja proučava i opisuje *Zemljinu površinu*“ (*Petit Robert*, podcrtao autor). Ali ono što potrese Tiffaugesa nije „površinski svijet živih“, nego „podzemni svijet“, „geografska karta pakla“, obrnuta karta koja sjaji u tami i koja se otkriva kao tužna stvarnost ondašnje Poljske. Tiffauges, pravi primjer „polimorfne perverzije“ (VP, 122),¹¹ pervertira na neki način posao geografa, uzimajući kao područje proučavanja ne više površinu zemlje, nego naprotiv njezinu utrobu, njezine dubine.

Ljudsko je tijelo geografska karta koju Abel Tiffauges strastveno proučava. Dok promatra ljudski teren, a to su za njega dječaci i žene, u njemu se budi žudnja. Tako riđe pjege blizanaca Hara i Haja – pri samoj pomisli na njih ljudožderu poteku sline – tvore „na rukama i na zatiljku nazupčane plohe nalik na geografske karte“ (RA, 450). I dlačice koje prekrivaju tijela *Jungmannen* jedna su „karta dlakavosti“ (RA, 501), jedna „geografija“ podvrgnuta zanesenoj Abelovoj analizi pod povećalom. No geograf prepušta mjesto žudećem biću, koje u vezi s tom geografijom tijela primjećuje da je „možemo upoznati i na izravniji – i puno uzbudljiviji način! – prijeđemo li brzo usnicama po koži“ (RA, 502).

Tijelo poprima geografske dimenzije i kad Abel opisuje svoju ljubavnicu Rachel. Ona je „žena-krajolik“, njezin veliki „mediteranski bazen“ razlikuje je od sitnih žena s „pariškim bazenom“ (RA, 32). Prije nego što se upusti u raspravu o „tajanstvenom pojmu“ (RA, 33) ženskog spolovila, on promatra „kost njezina boka, snažno razvijenu u obliku rta, koji dominira nad

¹¹ VP – *Le Vent Paraclet* (Vjetar Paraklet).

cijelim krajolikom. Između masiva bedara, trbuh se povlači kao zimogrozna dolina izrovanata tjeskobom“ (RA, 33). Tjeskobom koja priziva Freudovu „uznemirujuću stranost“, kojoj je jedan od uzroka kod neurotičnih muškaraca žensko spolovilo.¹² No taj osjećaj kod Tiffaugesa se generalizira, ciljajući na cijelo tijelo – spolovilo u njemu igra posve beznačajnu ulogu – svih bića koja su za njega predmet žudnje.

Uz tu geografiju tijelâ koja opsjeda Tiffaugesa, *Kralj johâ* bogat je opisima pejzaža Istočne Pruske, njezinih ravnica i tresetišta, njezinih šuma. Pruski prostor je ponajprije i paradoksalno povezan s oslobođanjem; Tiffauges je ratni zarobljenik, ali stvarno slobodniji u toj zemlji nego što je ikad bio u Francuskoj.

Oko njih se unedogled pružao niz jezera, odvojenih livadama, za koje se odmah moglo naslutiti da se u jesen pretvaraju u močvare. Tu i tamo neki je jelov šumarak služio kao mjerilo koje je isticalo neizmjernu širinu tog obzorja utonulog u bezbrojne pramenove magle koji su se vukli iznad trstike i visoke trave. Tiffaugesa, koji je izvan Pariza poznavao samo brežuljkaste krajeve ili šumovite ravnice, zapanjila je veličina te zemlje (RA, 253).

U tom beskrajnom horizontalnom predjelu Tiffauges opet izražava svoju vertikalnu žudnju za prodiranjem u dubine, za njihovim sondiranjem. Zarobljenici rade na drenaži polja, zadatku koji Abel naziva njihovim „svadbenim pirom s tom crnom zemljom natopljenom vodom“ (RA, 256). Oni predbacuju Tiffaugesu njegov entuzijazam, žar s kojim postaje ljubavnik te zemlje. Suprotno geografu koji piše o zemlji, Abel očekuje da zemlja njemu napiše poruku: „Kako bi mogao objasniti svojim drugovima da očekuje nešto od te zemlje – neki znak, znamenje, nije točno znao što – i da mu se, dok tako prekapa zemlju, čini da ubrzava isporuku samo njemu namijenjene poruke?“ (RA, 261) Osobito je čin pražnjenja crijeva nabijen znakovima, kao što ga je naučio njegov prijatelj Nestor u školi Svetog Kristofora. „Veliko fekalno blaženstvo“ (RA, 263) doživljava prije svega vani, u blatu, na „oltaru“ koji je izradio od dviju daščica: to je obred „njegovog trajnog i plodnog sjedinjenja s pruskom zemljom“ (RA, 265).

Ovo sam izlaganje naslovio „I Tournier stvori Istočnu Prusku: Geografski imaginarij u *Kralju johâ*“, kolebajući se između „geografskog imaginarija“ i „imaginarnе geografije“. Dakle, je li Tournier stvorio Istočnu Prusku? Moj bi odgovor bio „da“, u onoj mjeri u kojoj je uspio dati predivan opis zemlje koju nije nikad vidio; ali bio bi i „ne“, zato što ta imaginarna geografija Istočne Pruske slijedi francusku tradiciju koju su u osamnaestom stoljeću, među ostalima, već uspostavili Rousseau i Voltaire.

U *Orijentalizmu* Edward Saïd primjećuje da je „Orijent gotovo i bio zapadnjački izum, i od starine bijaše mjesto romance, egzotičnih bića, sjećanja i krajolika što kao duhovi progone, mjesto jedinstvenih iskustava“.¹³ Isto tako, američki povjesničar Larry Wolff tvrdi da je Istočna Europa izum filozofa iz stoljeća prosvjetiteljstva. No, kakve li opreke između, s jedne strane, sladostrasne egzotike Orijenta koju nalazimo u djelu Delacroixa ili Flauberta i, s druge strane, slike Istočne Pruske, Poljske, slabo poznate regije koju neodređeno zovu

¹² S. Freud, „L'inquiétante étrangeté“, u: *L'inquiétante étrangeté et autres essais*, Paris, Folio-Gallimard, 1985, str. 252.

¹³ E. Saïd, *Orijentalizam*, Konzor, Zagreb, 1999, str. 7.

Istokom Europe, Istočnom Europom ili europskim Istokom.¹⁴ Ne pripadajući ni Zapadu ni Istoku, Istočna Europa nije civilizirana, ona je „pusta, nerazvijena, čak barbarska zemlja“;¹⁵ prije prehistorijska nego egzotična. Ona je predmet izrugivanja, kao što vidimo u pjesmi Friedricha Velikog, citiranoj na početku.

Povjesničar Wolff objašnjava da nismo morali vidjeti Istočnu Europu da bismo je intelektualno otkrili. Zaista, Voltaire, veliki autoritet kad je riječ o Rusiji (*Povijest Karla XII, Povijest Ruskog carstva u doba Petra Velikog*) nije nikad putovao dalje od Berlina; isto tako Rousseau, branitelj Poljaka (*Razmatranja o vladavini u Poljskoj*) nije se nikad uputio istočno od Švicarske. Ima ipak putopisa u osamnaestom stoljeću koji čini se da potvrđuju shvaćanje o barbarstvu Istočne Europe. Godine 1784. grof De Ségur prolazi kroz Istočnu Prusku i Poljsku putujući u Rusiju:

Dok putujete kroz istočni dio država pruskog kralja, čini vam se da napuštate pozornicu na kojoj vlada priroda uljepšana naporima umjetnosti i visoke prosvijećenosti. Pogled već rastužuju neprodne pješčare, beskrajne šume.

No, čim uđete u Poljsku, pomislite da ste posve izašli iz Europe, i pogled je zatečen novim prizorom: neizmjernim predjelom gotovo posve prekrivenim vječno zelenim, ali i vječno tužnim jelama, predjelom koji tek tu i tamo, na velikim razmacima, presijeca nekoliko obrađenih ravnica, nalik na otoke raspršene po oceanu; siromašno, kmetsko stanovništvo; prljava sela; kolibe koje se malo razlikuju od koliba divljaka; sve bi vas navelo na pomisao da ste se vratili deset stoljeća unatrag, i da ste se našli usred svih onih ratobornih plemena koja su svojom navalom uništila posljednje ostatke Rimskog carstva.¹⁶

Kad uđe u Poljsku, putnik napušta civilizaciju koju smatra svojstvenom Europi. Nalazi se u nekoj *no man's land*, na periferiji i Zapada i Istoka, golemom tužnom i divljem prostoru koji na njegov duh djeluje poput vremenskog stroja za vraćanje u prošlost. A onda će Balzac nastaviti te stereotipe, kad u *Rođaci Betti* napiše da je Poljska „povezna crtica između Europe i Azije, između civilizacije i barbarstva“, i da Slaveni imaju u sebi „nešto djetinje, kao svi iskonski divlji narodi“.¹⁷ Barbarstvo djetinjstva koje simbolizira Poljska groteskno će pred kraj stoljeća prikazati *Kralj Ubu*, čiji je prvobitni naslov bio *Poljaci*. Ta je priča, kaže nam Jarry u kratkom govoru održanom prije prve izvedbe *Ubu* (1896), „smještena u Poljsku, to jest Nigdje“. Taj prilog savršeno se podudara s nadmoćnim stavom Zapada prema Istočnoj Europi, o kojemu svjedoče tekstovi grofa De Ségura i Balzaca. Taj kompleks superiornosti imat će ozbiljne političke posljedice, jer takvo ponašanje nije nikad nedužno. Foucault primjećuje da su dragocjene informacije koje šire putnici često vrlo korisne za političke vlasti.¹⁸ I Wolff citira jednu brošuru SS-a napisanu prije Hitlerove invazije, u kojoj se

¹⁴ Wolff Larry, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford, CA, Stanford University Press, 1994, str. 6.

¹⁵ *Ibid.*, str. 4.

¹⁶ Ségur Louis-Philippe, comte de, *Mémoires, souvenirs et anecdotes*, tom I, *Bibliothèque des mémoires relatifs à l'histoire de France*, tom 9, ur. M. Fs. Barrière, Paris, Firmin Didot Frères, 1859, str. 30.

¹⁷ Balzac Honoré de, *La Cousine Bette* (1847), Paris, Garnier Frères, 1962, str. 211.

¹⁸ Foucault Michel, „Questions on Geography“, *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–77*, ur. Colin Gordon, NY Pantheon, 1980, str. 75.

tvrdi da je „njemački narod bio jedini donositelj civilizacije na Istok; kao najveća europska sila morao je braniti zapadnu civilizaciju i donijeti je nerazvijenim zemljama“.¹⁹ Nacistički ideolozi svrstavali su Poljake među *Untermenschen*: podljude.²⁰

Dok se na Poljsku gledalo kao na djetinjstvo ljudske rase, ona za Tourniera postaje „tama vremena“, da navedemo tu pregnantnu i zagonetnu rečenicu iz *Kralja johâ*, tama iz koje izranjaju mitska bića kao što su Ljudožder, vila (RA, 13), slijepi los (RA, 276) i sâm Kralj johâ, iskopan iz tresetišta. Grof De Ségur i Abel Tiffauges putuju obojica u vremenu, ali je Tiffaugesov put obilježen posvećenim simbolima: „(Tiffauges) je sa sladostrasnom zebnjom slutio da će ga njegovo putovanje odvesti još dalje, još dublje, u još slavnije tmine, i da će na kraju možda dospjeti do praiskonske noći Kralja johâ“ (RA, 314).

Michel Tournier ne zadovoljava se ponavljanjem pejorativnih općih mjesta o Poljskoj. Ako sebi zadržava pravo da fizički izgled te zemlje zamišlja kao Rousseau i Voltaire prije njega – naravno, uz pomoć zemljopisnih karata i knjiga, jer „imaginarno“, podsjeća nas, „nije neprecizno“ (VP, III) – on obrće njegovo negativno vrednovanje. Prema grofu De Séguru, Poljska je zaostala zemlja, „deset stoljeća“ iza nas. Iako Tournier zadržava u našem duhu starinu te zemlje, on joj daje auru mitske začaranosti, koju sugerira više puta ponavljan izraz „tama vremena“. Pridjevi poput „primitivan“, „barbarski“, „tužan“, koji su prevladavali u diskursu osamnaestog stoljeća, ustupaju mjesto pozitivnim pojmovima kao što su „slavan“, „častan“, „velik“, „slobodan“, „obećana zemlja“, „sazviježđa alegorija“. Tako se Tournier odriče svojih prethodnika i izabire njemačku mitologiju, u kojoj je, kako nam objašnjava u *Vjetru Parakletu*, Istočna Pruska imala „istaknutu ulogu nabijenu poezijom“.

Istočna Pruska – kolijevka Pruske, jer je u Königsbergu okrunjen njezin prvi kralj – imala je u očima Nijemaca neodređene obrise neke zemlje iz sna, sa svojim teutonskim vitezovima, svojim mačonoscima, pokretnim dinama na koje se spuštaju jata ptica selica, s onom fantastičnom faunom u kojoj se miješaju tur, vuk i crni labud (VP, 110).

Istočna Pruska bila je, dakle, neka vrsta utopije za Nijemce, kao i za Abela Tiffaugesa. I ako se prisjetimo etimologije riječi utopija, „ne-mjesto“ ili „nigdje“, riječ kojom se služi Jarry da bi označio Poljsku, mogli bismo čak tvrditi da je Ljudožder Tiffauges jedna inkarnacija Kralja Ubua, mitsko biće, „fantastična fauna“ koja pohodi tu legendarnu zemlju.

(Sa francuskog prevela **Bosiljka Brlečić**)

¹⁹ Wolff Larry, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford, CA, Stanford University Press, 1994, str. 369.

²⁰ Davies Norman, „Polish National Mythologies“, u: *Myths and Nationhood*, ur. Geoffrey Hosking i George Schöpflin, NY, Routledge, 1997, str. 142.